

Зобов'язання з безпідставного придання або збереження майна — це один з видів позадоговірних зобов'язань. На підставі цього зобов'язання особа, яка одержала чи зберегла майно за рахунок іншої особи без достатньої підстави, встановленої законом або договором, зобов'язана повернути безпідставно придане чи збережене майно цій особі, а остання має право вимагати від зобов'язаної особи виконання її обов'язку. В цьому визначенні приверта-ють увагу особливі юридичні факти, що породжують даний вид позадоговірних зобов'язань. До них належать:

- а) збільшення (ч. 1 ст. 469 ЦК) або збереження (ч. 5 ст. 469 ЦК) майна однієї особи за рахунок іншої особи. Вираз "за рахунок іншої особи" означає, що водночас відбуваються два процеси: придання або збереження майна однією особою (набувачем) і втрата (витрачання) майна іншою особою (по-терпілим). Одержання майна може полягати не лише у приданні предметів матеріального світу, а й у набутті речо-вих і зобов'язальних прав (наприклад, права власності на речі та гроші, в набутті права вимоги, в прийнятті послуг). Збереження майна має місце, коли одна особа виконала зобов'язання іншої, прийняла на себе зобов'язання замість іншої, за-знала витрат, які за нормальному стану речей повинна була б понести особа, що зберегла майно;

- б) збільшення або збереження майна має бути безпідставним. Безпідставність полягає в тому, що придання чи збереження майна має місце "без достатньої підстави, встановленої законом або договором" (ч. 1 ст. 469 ЦК), або за підставою, яка згодом відпала (ч. 2 ст. 469 ЦК). Правило "без достатньої правової підстави, встановленої законом або до-говором" підлягає поширеному тлумаченню, а саме: без до-статньої правової підстави, передбаченої не тільки законом чи договором, а й адміністративним актом та односторонньою угодою.

Іноді правова підстава, за якою придано майно, згодом відпадає. Це має місце, зокрема, або при одержанні майна на підставі угоди, яку пізніше і визнав суд чи арбітражний суд недійсною (статті 53—57 ЦК), або у зв'язку з введенням у дію нової правової норми, якій надається зворотна сила, або внаслідок скасування вищою інстанцією в порядку нагляду рішення суду чи арбітражного суду, на підставі яких було проведено стягнення на користь позивача.

Учасниками цих зобов'язань можуть бути як громадяни, так і організації. Предметом зазначених зобов'язань є дії зобов'язаних осіб.

Особа, яка безпідставно одержала майно за рахунок іншої особи, зобов'язана повернути його потерпілому. Наприклад, у результаті помилки залізниця видала вантаж організації, яка не є вантажоодержувачем. У цьому разі зазначена організація придбала не належне їй майно і зобов'язана повернути безпідставно придбане майно.

У випадку невиконання цього обов'язку безпідставно одержане майно підлягає стягненню із зазначененої організації у примусовому порядку через суд або арбітражний суд. Заходи державного примусу, що застосовуються до подібних осіб, є цивільно-правовою санкцією. Для застосування її необхідно встановити об'єктивний факт придбання чи збереження майна без достатніх підстав, встановлених законом, адміністративним актом або угодою. Наявності вини в діях зобов'язаної особи не вимагається. Це пояснюється тим, що безпідставно придбане майно може бути не лише результатом поведінки зобов'язаної особи, а й результатом подій, поведінки самого потерпілого, третіх осіб.

Те саме стосується характеру обов'язку особи, яка безпідставно зберегла майно за рахунок іншої особи (ч. 5 ст. 469 ЦК). Наприклад, електролічильник, встановлений у комунальній квартирі, записаний на ім'я одного з мешканців цієї квартири, який сплачує за користування електроенергією за всіх мешканців квартири. Проте останні при цьому не відшкодовують платниківі свою частку. Зазначені мешканці зберігають своє майно (гроші) за рахунок володільця електролічильника, і тому вони зобов'язані відшкодовувати йому витрати, пов'язані з оплатою кількості електроенергії, яку вони споживають. Зміст вимоги щодо повернення безпідставно одержаного майна передбачено частинами 1, 3 і 4 ст. 469 ЦК України. Потерпілий має право вимагати повернення безпідставно одержаного майна у натурі на підставі ст. 50 Закону України "Про власність", тобто пред'явленням вінди-каційного позову до незаконного володільця.

Коли неможливо повернути майно у натурі, проводиться грошова компенсація. При цьому беруть до уваги ціни, що діяли на момент розгляду справи.

Розрахунки з приводу доходів між потерпілим і особою, яка безпідставно придбала майно, аналогічні розрахункам між власником і добросовісним набувачем у зв'язку з вінди-кацією майна (ст. 148 ЦК).

В деяких випадках безпідставно одержане майно не підлягає поверненню. Так, не можуть бути витребувані суми авторської винагороди чи винагороди винахідниківі, автору промислового зразка, корисної моделі, раціоналізаторові, що виплачені заживо або за підставою, яка згодом відпала, коли їх виплата проведена організацією добровільно за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку одержувача (п. 3 ст. 471 ЦК). У разі сасування в порядку нагляду або у зв'язку з нововиявленими обставинами рішення про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також втратою годувальника, стягнені суми не повергаються відповідачеві, якщо скасоване рішення не було обґрунтовано на повідомлених позивачем не-правдивих відомостях або поданих ним підроблених документах (ст. 422 Цивільно-процесуального кодексу України).

У всіх зазначених випадках поведінка осіб, які одержали відповідні грошові суми, є невинною, і тому законодавець не визнав за потрібне застосувати до них цивільно-правову санкцію у вигляді повернення майна, що одержано безпідставно чи за підставою, яка згодом відпала.

Не є також безпідставно одержаним:

- а) майно, передане на виконання зобов'язання до настання строку виконання (п. 1 ст. 471), бо ст. 166 ЦК України дозволяє дострокове виконання зобов'язання боржником, якщо інше не випливає із закону, договору чи зі змісту зобов'язання. Проте і в інших випадках дострокового виконання зобов'язань передане майно не може бути витребувано як безпідставно одержане, оскільки уповноважена особа набула його за певною правовою підставою, хоч і з відступом від умов виконання зобов'язання;

- б) майно, передане на виконання зобов'язання після закінчення строку позовної давності у випадках, якщо таке виконання допускається ст. 82 ЦК України. Це пояснюється тим, що позовна давність встановлена не для того, щоб звільнити боржників від виконання їх обов'язків. У зв'язку з цим добровільне виконання зобов'язання після закінчення строку позовної давності є виконанням належного, і боржник не має права вимагати повернення виконаного.

Повернення майна потерпілому не є єдиною цивільно-правовою санкцією, що її застосовують до осіб, які безпідставно одержали майно. Згідно зі ст. 470 ЦК України передбачається й інша цивільно-правова санкція — стягнення безпідставно придбаного майна у доход держави. В цій же самій статті визначено ознаки дій, що зумовлюють застосування такої санкції. До них належать:

дії повинні бути протиправними, що порушують інтереси держави й суспільства;

вчинення таких дій має характеризуватися суб'єктивним наміром порушити закон, тобто необхідно встановити вину особи у формі умислу;

дії не повинні полягати у вчиненні угод. У протилежному разі застосовують правові наслідки недійсності угод, передбачені статтями 49, 50 та 57 ЦК України;

дії не повинні підпадати під дію норм адміністративного та кримінального законодавства, що передбачають конфіскацію безпідставно придбаного майна.

Прикладами такої дії можуть бути присвоєння грошей, одержаних від продажу знахідки, власника якої не знайдено; одержання грошей як виграшу внаслідок участі в азартній грі. За позовом прокурора, фінансових органів, місцевих державних адміністрацій безпідставно придбані суми в судовому порядку стягаються в доход держави.

Особа, яка безпідставно одержала майно внаслідок незаконних, навмисних дій, зобов'язана також повернути або відшкодувати всі доходи, що вона мала або повинна була мати з безпідставно придбаного майна. В даному випадку вона прирівнюється до незаконного недобросовісного володільця. Отже, у власність держави стягаються доходи або їхній грошовий еквівалент за весь час володіння безпідставно придбаним майном.

Стягнення безпідставно придбаного майна у доход держави як цивільно-правова санкція застосовується до незаконних володільців, якщо особа, за рахунок якої придбано майно, або невідома, або за чинним законодавством втратила право вимагати

повернення належного їй майна.